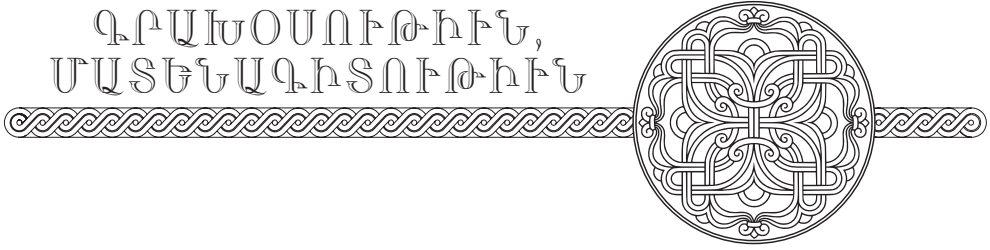

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՍՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԶԵՐՈՍԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԻ ՄԱՍԻՆ (ԽԱՉԻՍԱՐ)

Նայտնի ճշմարտություն է, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի գոյատեւման առհավատչյան ազգային կենսակերպի պահպանման առաջնահերթությունն է, մի կարեւոր հանգամանք, որի բացակայությունը արթնացնում է ժողովրդի գոյատեւման եւ սեփական ճակատագիրը տնօրինելու բնագոյը:

Արցախի հանրապետության շրջափակման եւ Հայաստանի ինքնիշխանությունը սպառնացող արտաքին մարտահրավերների ներկա պայմաններում, երբ նորից է դրվել մեր ժողովրդի անվտանգության եւ պետականության պահպանման կենսական խնդիրը, առավել հրամայական է դառնում ազգային արժեքների վերաիմաստավորումը: Այդ առումով հատկապես կարեւորվում է պատմական Հայաստանի վարչատարածքային միավորների՝ աշխարհների, գավառների, քաղաքների եւ գյուղերի պատմության նորովի ուսումնասիրությունը, մեկնաբանումն ու գնահատումը, քանզի այն ունի ինչպես գիտագործնական եւ տեսական, այնպես էլ քաղաքական առումներով այժմեական հրատապություն: Հայաստանի հատվածական մասերի հետազոտությունը մի կողմից բացահայտում է մեր հայրենիքի այս կամ այն տարածաշրջանի կամ բնակավայրի ամբողջական կամ մասնակի ժամանակահատվածում արձանագրված պատմական զարգացման յուրօրինակ ընթացքը, իսկ մյուս կողմից ուղենիշ է դառնում պատմագիտական մտքի հետագա առաջընթացի համար:

Մայր աթոռ Ս. էջմիածինի տպարանը՝ հեղինակային հրատարակությանմբ, լույս է ընծայել պատմական գիտությունների դոկտոր, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր Վանիկ Հրանտի Վիրաբյանի «Խաչիսարի (Չարդախլու) հերոսական պատմությունից» (Երեւան, 2022, 128 էջ) մենագրությունը:

Գիրքը տպագրվել է Նորին Սուրբ Օծություն Տեր Տեր Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարձր հովանավորությամբ:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության ԳՊԿ-ի թեմատիկ՝ «Հայաստանը Անդրկովկասում եւրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների հետ փոխհարաբերությունների համատեքստում (1917–1920 թթ.)» ծրագրի շրջանակներում:

Հարկ է նշել, որ յուրաքանչյուր հետազոտողի համար Հայաստանի այս կամ այն շրջանի կամ բնակավայրի մասին աշխատություն գրելն ունի ինչպես իր դյուրին, այնպես էլ իր բարդ կողմերը: Դյուրին՝ այն առումով, որ հրապարակի վրա առկա պատմագիտական անհրաժեշտ գրականության, պարբերական մամուլի եւ արխիվային փաստագրերի ուսումնասիրման միջոցով կարելի է շարադրել հետազոտության առարկա հանդիսացող բնակավայրի պատմությունը: Եւ բարդ՝ այն առումով, որ նմանօրինակ աշխատությունները պետք է գրված լինեն քննարկվող դարաշրջանի դեպքերի ու իրադարձությունների անմիջական առձայնությամբ եւ շունենան միտումնավորություն:

Ընթերցողի սեփականությունը դարձնելով հայրենի գյուղի բազմադարյա պատմությունը, Վ. Վիրաբյանին կարծես թե հաջողվել է շրջանցել այդ դժվարությունները եւ պատմական լայն կտավի վրա ներկայացնել հայկական Ուտիք աշխարհի Գարդմանք գավառի Շամքոր բնակավայրի մոտակայքում գտնվող նշանավոր Խաչիսար-Չարդախլու պատմական գյուղի պատմությունը՝ հայկական պատմագիտությունը հարստացնելով մնայուն ու արժեքավոր մի ուսումնասիրությամբ:

Պատմաբան-հնագետների, միջազգայնագետների եւ ընթերցող լայն հասարակայնության համար նախատեսված սույն ուշագրավ մենագրության մեջ հեղինակին հաջողվել է նոր մոտեցումներով վեր հանել հայրենի գյուղի ակնառու դերը հայ ազգային հերոսապատումի տարեգրության մեջ: Նախնյաց ավանդույթներին համահունչ՝ հեղինակը գիրքը նվիրել է իր պապի՝ շարդախլուեցի կուսակցական-պետական գործիչ Հարություն Նահապետի Վիրաբյանի պայծառ հիշատակին:

Վ. Վիրաբյանն աշխատությունը ստորաբաժանել է երեք գլուխների, որոնցում քննության նյութ են դառնում Չարդախլուի դարավոր պատմության այս կամ այն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները:

Լայն է աշխատության ժամանակագրական ընդգրկումը. այն սկսվում է գյուղի նախապատմությամբ եւ ավարտվում 1980-ական թվականների հայ ազգաբնակչության բռնագաղթի ժամանակներով:

Գրքի ներածական հատվածում Վ. Վիրաբյանը գիտական բժախնդրությամբ շարադրում է դարավոր մշակույթի կրող խաչիսար-Չարդախլուի նախապատմությունը: Ներկայացնելով չորս լեռների գոգավորության մեջ բազմաժեռ եւ այգիների մեջ թաղված գյուղի տեղագրությունը, հեղինակը նշում է, որ գյուղը վերահսկել է այն կարեւոր խաչմերուկը, որը խաչիսարը կապում էր շրջապատող ավելի քան 15 հայկական գյուղերի հետ: Գյուղը դարեր շարունակ անգիշում պաշար է մղել ավազակաբարո ցեղերի դեմ եւ դարձել է հինավուրց Գարդմանքի հերոսապատումի խորհրդանիշը:

Անառարկելի պատմական փաստերի վկայակոչմամբ գիտնականը ի ցույց է դնում, որ գյուղի պատմությունը սկիզբ է առնում դարերի խորքից: Այդ մասին են փաստում գյուղից եւ հարակից տարածքներից հայտնաբերված բազմաթիվ հուշարձանների՝ կիկլոպյան ամրոցների, բերդերի (13–14-րդ դդ. երկու՝ Շամխորի եւ Ղալաբոլունքի), տապանքարերի, մատուռների, X դ. կառուցված Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մնացորդները:

Վ. Վիրաբյանը փորձում է նաեւ գիտական հստակություն մտցնել «խաչիսար-Չարդախլու-Չհարդախլու» անվան ստուգաբանության մեջ՝ դրանով հօդա ցնդեցնելով հնամենի հայկական գյուղի հիմնադրմանը վերաբերող թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունները:

Գրքի առաջին մասում, որը վերնագրված է՝ «խաչիսար-Չարդախլուն 1905–1920-ական թվականներին», հեղինակը ներկայացնում է այդ խառնակ ժամանակաշրջանին բնորոշ դժվարությունները, որոնք, սակայն, հաղթահարել են գյուղի բնակիչները: Ինչպես Վ. Վիրաբյանն է նշում, «հինավուրց գյուղը միշտ էլ մոգական Հայկյան ուժով կառչած է մնացել իր հողից եւ ջրից, բազմիցս հաղթել անարգ թուրք ոսոխին եւ բյուր այլ ավազակաբարո նվաճողներին...»¹:

Նույն գլխում տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների վերլուծությամբ եւ համադրությամբ ներկայացվում են 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ Չարդախլուի հայերի ցուցաբերած հերոսական գործերը. Չարդախլուն այդ տարիներին կարողանում է ոչ միայն քաջաբար պաշտպանվել, այլեւ ծանր հարվածներ հասցնել թշնամուն՝

¹ Վ. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, *խաչիսար-Չարդախլուի հերոսական պատմությունից*, Երեւան, 2022, էջ 25:

«դրացի թուրքերին»։ Չարդախլուի փառապանծ ինքնապաշտպանությունը պսակվում է անվիճելի հաղթանակով։

Միաժամանակ Վ. Վիրաբյանն անդրադարձ է կատարում շարդախլուեցիների՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարած մարտական սխրագործություններին։ Հեղինակը հետաքրքրաշարժ փաստերի զուգորդմամբ ներկայացնում է Գեորգիեւյան «Ոսկե խաչի» ասպետներ Ա. Մարգարյանի, Կ. Ստեփանյանի, Հ. Մարտիրոսյանի, Հ. Խաչատրյանի, Ա. Մանուչարյանի, ինչպես նաև ենթասպա, ապագա Խորհրդային Միության մարշալ՝ Հ. Բաղրամյանի հերոսական կերպարները։

Ուսումնասիրողի ուշադրությունից չի վրիպել նաև 1918 թ. մարտին՝ Շուշիի շարադետ ղեկավարի ժամանակ, թուրք-թաթարական ռճրագործ հրոսակների թիրախ դարձած Գանձակի գավառի հայկական գյուղերի եւ մասնավորապես՝ Չարդախլուի ճակատագիրը։

Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում Չարդախլուն անընդհատ գտնվել է հայ ժողովրդի համար աղետալիորեն ծավալվող իրադարձությունների կիզակետում։ Այդ ամենի մասին հանգամանորեն անդրադարձ է կատարվում գրքի 50—54 էջերում։

Աշխատության երկրորդ մասը վերագրված է՝ «Մարշալների գյուղը Մեծ Հայրենականում եւ հետագա պատմաընթացքում»։

Չարդախլուի հերոսական տարեգրության անմոռաց էջերից է նրա որդիների մասնակցությունը Մեծ Հայրենական պատերազմին եւ նրանց ունեցած ավանդը հայրենիքի փրկության գործում։ Հեղինակը արժեւորում է այն իրողությունը, որ միայն Չարդախլուից ռազմաճակատ է զորակոչվել բնակչության 30%-ը՝ 1250 մարդ, որից 452-ը զոհվել է։ Գյուղը տվել է 2 մարշալ, 12 գեներալ, 57 գնդապետ, 199 սպա։ 853 հոգի պարգևատրվել են Խորհրդային Միության մեդալներով եւ շքանշաններով, իսկ 7-ը դարձել են Խորհրդային Միության հերոսներ։ Ինչով էր բացատրվում այս արտասովոր եւ բացառիկ երեւույթը։ Հեղինակը բերում է մարշալ Հ. Բաղրամյանի կարծիքը. «Ընդհանրապես Չարդախլուն բացառիկ գյուղ է, եւ որոշակի առումով կարելի է խոսել Չարդախլուի ֆենոմենի մասին... Ես կարծում եմ, որ Չարդախլուի ֆենոմենը պայմանավորված է այն արժեքային կողմնորոշումներով, որոնց հիման վրա ձևավորվել է դաստիարակության նրանց ավանդական համակարգը։ Բանն այն է, որ մեր գյուղը զուրկ էր պաշտպանական բնական հարմարություններից, ուստի թուրքական ցեղերի հաճախ կրկնվող ասպատակություննե-

րին դիմակայելու համար պետք է եղել մշտապես զգոն լինել եւ պատրաստ՝ թշնամուն հակահարված տալու: Դրա հետեւանքով գյուղում ավելի մեծ հեղինակություն էին վայելում այն անձնավորությունները, որոնք եղել են ուժեղ եւ քաջ: Բայց անհատներն առանձին-առանձին ի վիճակի չէին իրենք իրենց պաշտպանելու, ուստի դաստիարակության հիմքում դրվել են գյուղի ընդհանուր շահերի գերակայության, միմյանց նկատմամբ հավատարիմ լինելու սկզբունքները: Դա դարձել է չարդախվեցու էությունը: Թվով միշտ զիջելով թշնամուն՝ չարդախվեցիները հարկադրված էին իրենց մեջ մշակելու ուժեղ կամք, հոգու տոկունություն»²:

Գրքի երրորդ՝ «Խաչիսար-Չարդախլուի 1980-ական թվականների վերջին: Բռնագաղթ հայրենի եզերքներից» գլխում Վ. Վիրաբյանը ներկայացնում է գերազանցապես հայերով բնակեցված, 470 բնակիչ ունեցող Չարդախլուում 1987 թ. վերջերին բռնկված ադրբեջանա-հայկական բախումը, որն ազդակ դարձավ 1988 թ. Ադրբեջանի հայաբնակ վայրերի հայության զանգվածային բռնագաղթի համար:

Վ. Վիրաբյանի գնահատելի աշխատությունը գյուղի պատմության առաջին ամբողջական վերլուծությունն է, որտեղ հետազոտվող հիմնախնդիրները դիտարկվել են պատմական համոզիչ փաստերի՝ արխիվային սկզբնաղբյուրների, փաստաթղթերի ժողովածուների, վիճակագրական նյութերի, հուշագրությունների, պատմագիտական գրականության, պարբերական մամուլի տվյալների պատմաքննական, պատմահամեմատական, ժամանակագրական եւ բնագրային քննախույզ վերլուծությունների ուսումնասիրման մեթոդաբանությամբ: Մենագրությունը արժանի պատասխան է ադրբեջանական եւ թուրքական պատմագրության այն ներկայացուցիչներին, որոնք, հետապնդելով քաղաքական նպատակներ եւ առաջնորդվելով ազգայնականությամբ, փաստերն աղավաղելու միայն իրենց հատուկ կերպով, փորձում են խեղաթյուրել Ուտիք աշխարհի հայկական բնակավայրերի եւ մասնավորապես՝ Խաչիսար-Չարդախլուի ճշմարիտ պատմությունը:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում աշխատության մեջ տեղ գտած Խաչիսար-Չարդախլուին նվիրված արժեքավոր լուսանկարները, այդ թվում՝ գյուղի քարտեզ-դիրքացույցը, ս. Աստվածածին եկեղեցին, գյուղի խաչքարը, աղբյուր-հուշարձանը, Հայրենական պատե-

² Նույն տեղում, էջ 22–23:

րազմում զոհված չարդախուհիներին նվիրված հուշակոթողը, Փառքի եւ աշխատանքի թանգարանը, չարդախուհի գեներալներ Զահան Մարգարյանցի, Հովհաննես Բաղրամյանի, Համազասպ Բաբաջաբյանի լուսանկարները:

Գիտական կարեւորություն ունի նաեւ գյուղի 213 զինվորականների հավելված-անվանացանկը:

Որպես վերջաբան նշենք, որ Վ. Վիրաբյանի՝ հայրենի գյուղի նկատմամբ տածած անհուն սիրուց ծնված այս աշխատանքն աչքի է ընկնում գիտատեսական բարձր մակարդակով: Այն չափանիշային առումով ընդունելի է, ունի կարեւոր ուղղվածություն, օգտակարության մեծ գործակից եւ լրացնում է մեր պատմագիտության եւ երկրագիտության մեջ առկա բացը, որի համար այն արժանի է ամենայն դրվատանքի:

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ, ԳՀՃ

